

Erasmus Montanus

Kætterske betragtninger over Holberg's stykke som komedie, som tragedie og som universitetssatire samt dets plads i striden om verdensbilledet.

Af Leif Nedergaard

Erasmus Montanus har i Holberg's eftertid efterhånden vundet ry som den betydeligste af hans komedier. Georg Brandes sluttede sin omtale af den i Holberg-Festskriftet 1884 med at erklære den for intet mindre end »vor bogverdens dybeste kunstværk«. Vilh. Andersen og Francis Bull har opfattet den som den ypperligste kultur- eller dannelses-komedie. Alligevel er *Erasmus Montanus* for en nærmere betragtning et højst utilfredsstillende værk, fordi stykket både ved læsning og fremførelse på den ene side oprører vor moralske sans ved at udlevere en sandhedselskende idealist til grinet og brutal avklapsning, mens på den anden side figurens komiske træk hindrer os i at tage ham tragisk. Hovedrollen lader sig da heller ikke i vore dage spille tilfredsstillende. De to aspekter på titelfiguren er uforligelige, men ligger begge i Holberg's stykke, hvis alvor bag komikken også gør det svært at opfatte det som en tragikomedie.

Det mislige i stykket grunder sig i at her er et tragisk og et komisk motiv bleven sådan blandet sammen, så vi ikke véd om vi skal le eller græde over titelpersonen. Da Holberg – til forskel fra Oehlenschläger, der var sangviniker nok til at skrive tragedier – var en alvorlig melankoliker, skrev han komedier om menneskenes latterlige sider fremfor tragedier om disse væsners ophøjede situationer. Man skal altså le. Men kan man det? Eller bør man det? Vi véd nok at det er Holberg's mening at vi skal le: men det føles i vore dage for ubarmhjærtigt. Den holdning der burde være anlagt, hvis ikke komedien som genrebegreb hindrede det, er den som Holberg selv så udmærket har fremstillet i sin 1. Satire: *Democritus og Heraclitus* (1722), hvor han indså at tilværelsen var en så blandet affære at ens holdning til den også blev blandet:

Jeg tvende viise mænd her ickun confronterer,
Jeg eftersøger kun hvo best philosopherer,
Jeg viiser løslig kun, at udaf disse toe
den første græd med grund, den sidste bedre loe.

Ja, vel er verden et skuespil, og som sådan nærmest en tragikomedie; men et drama måtte efter hin tids klassicistiske love enten være en komedie eller en tragedie. Selv om Holberg gerne tog sine komediefigurer fra borgerstanden (jf. Ep. V, 21 f), vandt det seriøse borgerlige drama først frem ved Diderot's dramatiske manifest i Fortalerne til *Den naturlige Søn og Faderen* (1757/58) nogle år efter Holberg's død.¹

Ligesom Rousseau med rette ikke kunne akseptere at en sandhedskærlig mand som *Misanthropen* udleveredes til latter for som en ærlig mand ikke at ville efterkomme konvientiensens krav om uoprigtighed, den parisiske falske høfligheds komplimanger som Rousseau som svejtsjer var imod, kan det heller ikke aksepteres at Erasmus, der hævder en væsentlig sandhed, udleveres til det københavnske grin. Men Erasmus står jo ikke kun som hævder af en vigtig sandhed, vil man indvende. Nej, men det er netop uakseptabelt at Holberg lader ham stå for både opblæst uansvarlig optræden og samtidig som sandhedens talsmand. Det er denne sammenblanden der ikke kan godtages. Det utilfredsstillende består just i at et tragisk tema er snoet sammen med et komisk tema. Det at Holberg har begået den fundamentale fejl at lade Erasmus Montanus hævde en vigtig sandhed samtidig med at han iøvrigt sætter ham op som en latterlig person, har fået litteraturhistorikere til i deres iøvrigt særdeles berettigede beundring for Holberg at gøre de rædsomste krøller på deres tankegang for at kunne lovprise også *Erasmus Montanus*, i stedet for at vedgå at stykket ikke står til at redde, så inkonsekvent det er udformet. Hans Brix går så vidt at han nærmest argumenterer for at Jorden egentlig er flad,² mens andre har troet at kunne redde sagen ved at opfatte Erasmus som en arg formalist, der bare tilfældigvis holdt på en rigtig påstand. Således Vilh. Andersen,³ der også med urette har karakteriseret Erasmus som en fantast, skønt Erasmus er såre empirisk i sin argumenteren for det rette verdensbillede.

Det er imidlertid ikke litteraturforskernes opgave ved spidsfindigt sofistikeri at gøre et værk rimeligt som dets autor har anlagt forføjlet. Indenfor skønlitteraturen må man erkende et værk for forføjlet når det er det.

Og Holberg har jo helt forskertset sit satiriske portræt af hin tids student ved at lade ham hævde en væsentlig sandhed, nemlig at Jorden er rund, sc. at den drejer sig, og tilmed ikke i sin skildring ladet det tydeligt nok fremgå at satiren egentlig var rettet mod den tids universitetsundervisning. Og selv om satiren for os også rettes mod de ind-

skrænkede folk på Bjerget, lader Holberg det alene gå korporligt ud over den student der står som Oplysningens repræsentant i den danske provins, hvis uvidenhed og tilbageslåenhed han et par år før hade avtegnet i *Peder Paars*. Det er ikke egnet til at propagere for de oplysningsstanker Holberg i andre skrifter så udmærket går ind for.

Stykket repræsenterer heller ikke Humanismen, skønt hovedpersonens navn leder tanken hen på Erasmus af Rotterdam. Det er bekendt at Holberg i fortalen til 1723-udgaven af de fem første komedier, og ligeså i prospektet 1730, omtaler den vel i foråret 1723 skrevne komedie som *Johannes Montanus*, men den er omdøbt ved udgivelsen i 1731. Navneskiftet, der menes foretaget for ikke at gøre en eller anden bekendt Hans gram i hu, var ikke heldig, da det har forledt nogle til at associere komediefiguren med den berømte filologiske humanist. Vilh. Andersen har således i sin *Erasmus* (1907/09), 1.–2. bd. af hans åndfulde *Tider og Typer af dansk Aands Historie*, ligefrem vævet sin omtale af Erasmus Rotterodamus sammen med komedien, skønt de intet har med hinanden at gøre. Holberg har ikke selv haft samme association: Når han benytter udtrykket den berømte »Rotterdamske Philosoph« tænker han altid på Pierre Bayle!

Hvis man fremhæver at Erasmus egentlig er en tragisk figur, får man gerne den morsomme indvending: men han er jo også latterlig ved at være sådan og sådan. Ja, men det er autors fejl. Man argumenterer som om han var en virkelig person; men en fiktiv figur er nu kun sådan som forfatteren har valgt at konstruere ham, og kritikken her går på at autor skulle have skabt ham anderledes. Jean de France er derimod helt igennem et komisk figur; der er ikke nogen alvor i ham. Han er fuldt ud komedieegnet.

Og i mange måder forløber *Erasmus Montanus* først parallelt med *Jean de France*, hvis hovedperson også har gennemgået latinskolen. De er begge studenter der skriver hjem med henholdsvis latinske og franske gloser indblandet, og hjemkomne bruger de deres fremmede udtryk i samtale med forældrene. Mærkeligt nok bemærker Jeronimus til Hans Frandsen's fader om sønnens mådelige udbytte af Pariserrejsen: »I taler ikke om hvor meget latin han har ogsaa glemt«, hvor det altså gøres til noget mer positivt at kunne latin end fransk. De er også begge kommet til at stå deres forældre fjernt. Men i den videre udformning kommer de to parallelt anlagte stykker til at forløbe forskelligt.

At muligheden for at kurere Jean de France for fransksnobberi, ligesom Erasmus Montanus »helbredes« for sin (rigtige) opfattelse af

Jordens form, forelå, ses deraf at Frands i II, 4 omtaler en anden ung mand, der på sin rejse endda var blevet så fransk-inficeret »at han vilde end ikke ligge hos en pige uden at det var på fransk«, men siden blev »skikkelig«-dansk og tog afstand fra fransk-snobberiet. I anledning af Gottsched's lovprisning af *Jean de France* i Die deutsche Schaubühne 1741 kalder da også Holberg i ep. 215 det for det »nyttigste af alle mine skue-spill«, da det latterliggør den nedvurdering af det hjemlige til fordel for det udenlandske der karakteriserer danskerne, som han også sagde det 1729 i sin Danmarks og Norges Beskrivelse, hvor han forresten ikke tager afstand fra de alamodiske udenlandsrejser: »Man finder hos denne nation en besynderlig modestie, thi i stedet at fast alle andre nationer holde meget af dem selv og see andre over axelen, saa tale de danske gierne stort om andres« (SS V, 172).⁴

En af årsagerne til Holberg's hurtige komedieskrivning var jo at han kunne variere en af Molière anvendt skabelon: Den indbildte Syge ønsker en læge til svigersøn, men datteren elsker en anden; komediens lykkelige udgang opnås ved en intrige, der får faderen til at akseptere de elskendes forening. Denne skabelon benyttes i *Den Stundesløse*, der vil have en bogholder til svigersøn. Stykkets faderfigur kunne også ved intrigen direkte kureres for sine griller, således *Kandestøberen*, der ønskede en politikus til svigersøn. Analogt hermed forelå der også i *Erasmus Montanus* den mulighed at lade hans svigerfader *in spe* kureres for sin vrangopfattelse af Jordens flade form og tillade datteren at ægte Erasmus, uden at denne derfor behøvede at fornægte sandheden. Hade Jeronimus været hovedpersonen, hade det været den naturlige udgang af komedien. Hvor hovedfiguren er svigersønnen, forelå der, som de to parallelstykker viser det, den mulighed enten at lade ham blive helbredt for sine griller, sådan som den i *Jean de France* nævnte anden fransksnobbede student, og ægte kæresten, sådan som det sker med Erasmus, eller som *Jean de France* lade ham være uhelbredelig (jf. ep. 316), hvorved komediens lykkelige slutning består i at datteren får den hun foretrækker fremfor hovedpersonen, der da som i *Jean de France* og *Den Vægelsindede* bevarer deres griller og går en for tilskuerne ukendt skæbne i møde.

Da Holberg i sidste scene af *Jean de France*'s 1. akt har moret sig med at lade den unge mand gå så vidt som at lade faderen danse efter sine noder, ligesom han senere behandler sin tilkommende svigerfader uværdigt, indser Holberg at en forsoning med det hjemlige miljø, den skabelon Erasmus er bygget over, ikke lader sig gennemføre, da famili-

ens ydmygelser ikke kan glemmes, så der kunne etableres status ante quo i det hjemlige miljø. Holberg indfører da i II. akt en anden ung mand, Antonius, hvem Elsebeth virkelig elsker, og så véd vi og Holberg hvordan forløbet skal være: Hans Frandsen må lide nederlag, for at de rette elskende kan få hinanden. Han har i *Jean de France* modsat i *Erasmus Montanus* ladet sin hovedperson vove sig så langt ud i naragtighed, at udgangen for Hans Frandsen måtte blive tragisk forsvinden. Holberg har nok ikke primært fastlagt handlingens gang, men har ladet sig rive med af de muligheder der undervejs viste sig. Netop i *Jean de France* forekommer jo (i IV, 1) den bekendte replik om komedieskriveren: »mens de skrive paa comoedien, falder dem af sig selv ind hvorledes den skal udføres og endes«.

I *Erasmus Montanus* har Holberg allerede i 1. akts 5. scene ladet Rasmus Bergs kæreste modsat Hans Frandsen's vise sig virkelig forliebt i sin student (»jeg drømte at jeg laae hos ham i nat«), og dermed var egentlig stykkets udgang givet: de unge skal ha' hinanden, hvorved enten Erasmus eller svigerfaderen må gi' sig. Han sørger derfor for at hans student ikke forløber sig uopretteligt overfor forældre og svigerforældre. Erasmus ber nok, men sent i stykket, faderen holde mund (IV, 3), og direkte provokeret erklærer han sig i V, 2 nok parat til at bevise sin ret til at slå sine forældre; men Holberg lader ham ikke gøre det, mens han lod Hans Frandsen direkte tyrannisere sine. Idéen hertil er jo forøvrigt et lån fra Aristoteles, der i *Skyerne* lader Strepsiades' søn hos Sokrates også have lært på sofistisk viis at forsvare det at slå sine forældre, – det litterære lån der bevirkede at Holberg ikke regnede sin Erasmus-komedie for helt selvstændigt opfundet. Holberg synes at have været meget optaget af Aristofanes' komedie, den for hvilken man har hævet ham »til skyerne« (H's vits): allerede i to noter til Peder Paars (IV, 1 & 3) henviser han til den og omtaler den igen i Heltehistoriernes Sokrates-biografi 1739.

Holberg kaster forøvrigt et komisk strejflys indover Erasmus' tilkommende svigerfader ved at lade den ellers så patriarkalsk-virkende Jeronimus få reduceret sin selvfølende værdighed ved at antyde tvivl om hans faderskab til datteren. Man har ikke bemærket at når Magdelone fremholder »at jeg er hendes moer, derom kand ingen tvile: men om I . . .«, og når Lisbed resymerer: »Jeg troer at I er min faer, men jeg veed at hun er min moer«, så er det selve grundlaget for familieretten Holberg parafraserer, nemlig den juridiske paternitetsregel: *Mater semper certa est; pater est quem nuptiae demonstrant*. Holberg, der på

den ene side er så moderne ved lige fra Zille Hans-Dotters Forsvar for Qvindekønnet til Niels Klim at fremholde kvindernes ofte bedre forstandighed end mændenes, vidste på den anden side skønt ugift at hustruen i ægteskabet ikke var så undertrykt, da hun forstod at anvende mandens sexualtrang til at få sat sin vilje igennem. Netop i parallelstykket *Jean de France* lader han (i I, 5) Magdelone benytte sig deraf overfor sin mand: »jeg svær paa at jeg ikke skal søge seng med dig mine dage meer«, hvorpå manden falder tilføje, ligesom ep. 235 omtaler romerske matroners magtmiddel: »De forsvore sig sammen ikke at søge seng med deres mænd, med mindre deres begiering blev fyldestgiort« (Ep. III, 197). Replikskiftet i III, 6 antyder at Jeronimus' ydre værdighed ikke hindrer at han egentlig hjemme er kujoneret af hustruen, der holder sammen med datteren, hvis vel-skildrede forelskelse i Erasmus sikrer at det ikke går ham som Hans Frandsen.

Mens Jean de France i sin latterlighed udpræget er en komedietype, har Erasmus Montanus stof i sig både til en komedie og til en tragedie. Vi vil her samle og supplere de ansatser i Holberg's stykke som kunne have ført til enten en komedie eller en tragedie.

Erasmus Montanus som komisk figur

Vi vil først følge den linje i *Erasmus Montanus* som passer sig for behandling i komedieform. Ser man en stund bort fra det tragiske sysjet i stykket, studenten som miskendt og forfulgt hævder af en vigtig sandhed, har stykket mange elementer i sig til en satirisk udlevering af den opblæste, formalistiske student, velegnet til komediegenren.

Rasmus Berg er over al måde disputeresyg; han mangler ganske situationsfornemmelse ved at benytte sine lærde vendinger i det hjemlige landsbymiljø. Han føler sig klogere end de andre, er overlegen overfor broderen, som dog ikke lader sig gå på deraf. Han skal også anses for latterlig ved sin distraktion, da Holberg's sokratiske Forberedelse viser Holberg nærer foragt for filosoffer der »ifører sig forede klæder udi julii maaned, tager regne-kappe paa udi got veir« o.lgn. Erasmus misbruger logikken til bl.a. at bevise at moderen er en sten, og degnen en hane; det sidste er nok en mindre god idé, ligesom at det er en tyr istedetfor en stud Erasmus påtænker at metamorficere degnen om til,⁵ da han dog samtidig med vendingen at Per ej som »en hane kan gøre [en høne med] æg« insinuerer degnens impotens.

Erasmus er ikke alene disputeresyg, men er latterlig ved at gøre

overdrevet meget ud af de formalia der skulle iagttages ved disputeren. Han opholder sig således for meget ved at den student han noget usandsynligt har mødt (III, 1) ikke har overholdt den akademiske tiltaleform korrekt. Hans forargede udskældning af en ikke-tilstedeværende modstander og indignation over dennes svigtende viden om instrumentalfilosofiens grundbegreber minder om peripatetikerens Pan-crace's ytring i 6. scene af Molière's *Det tvungne Ægteskab*: »Du vil befatte dig med at ræsonere, og kjender end ikke videnskabens første elementer!«⁶ og svarer til pedanten Stygotius, der i *Jacob v. Thyboe* III, 4 forarget beretter om en licentiat der ved sin disputeren røbede »at han ikke vidste hvad forskiel der er mellem Logica og Metaphysica« og beklager sig over studiernes forfald: »Ignorantia tager saa til udi alting, at der findes nuomstunder gamle academici der ikke vide hvormange prædicamenta eller prædicabilia der er udi Logica«.

Dette akademiske pedanteri gjorde nok Erasmus fortjent til at blive udhængt i en komedie. Der mangler dog nogle træk af de herhenhørende latterligheder. Med undtagelse af emnet engle, som man dog dengang tog seriøst, disputerer Erasmus slet ikke om inferiøre sager, hvad der hørte med i det satiriske billede af universitetsfolk Joh. B. Mencken's *De charlataneria eruditorum* fra 1713/14 gav, den satire Holberg henviser til Paars I, 3 ang. tåbelige akademiske tvistigheder. Erasmus er ikke optaget af de pedantiske problemer fra den antikke sagnverden som Holberg parodierer i den så kunstigt indføjede universitetssatire i Paars I, 3, hvor han lader emnet for stridighederne dreje sig om hvor Venus blev såret i den trojanske krig, skønt det af Iliadens V. Sang fremgik at det var i hånden (jf. H's noter til 1, 3 & 5).⁷ Erasmus optræder heller ikke som den Peer Poulsen som Per Iversen omtaler (Paars II, 1), og om hvem det fortælles at han nok skriver »idel pølsesnak«, en yndlingsglose hos Holberg, men er vel studeret og skriver »got latin«: »Hand disputeret har om romersk skoe og hat. / Saa riig er hand paa ord, saa vel har hand det fat«. Han lod siden Niels Klim (i kap. III) prale med at have disputeret om antikke tøfler.

Den alvorligste mangel ved Holberg's stykke, hvis Erasmus skulle aksepteres som en komisk skikkelse, er imidlertid at hans hovedpåstand er en vigtig sandhed. Som komediefigur skulle han have fremsat et urimeligt udsagn, som han hade moret sig med at fremkomme med, og siden følte sig forpligtet til at fastholde. Og det kunne passende have været enten at Jorden var flad som en pandekage eller snarere at Månen er en grøn ost. Der lagdes op til det ved den Måne-disput i III, 2

hvertil Holberg kan, som alt Georg Brandes har det, have fået en impuls fra det stykke i Gherardi's Théâtre italien han også benytter til Ulysses, nemlig *Arlequin Empereur dans la lune* fra 1664, tillagt Nolant de Fatouville, hvor il dottore optræder som en distræt astronom, og tjeneren Pierrot protesterer mod sin herres hævden af Månens størrelse: »Månen, for pokker, der ikke er større end en æggekage af otte æg«. Allerede i *Paars II*, 1 lod Holberg sin Per Ruus berette at den disputereglade Per Iversen, der gerne brugte latin til at dupere godtfolk, morede sig med »ironic« at fremsætte urimelige påstande: »Nu bilder vi dem ind at blæk blir giort af most,/ at Himlen er af glas, og Maanen er af ost«. Samme oste-lignelse benytter han i Ulysses (IV, 13) og i Uden Hoved og Hale, hvor han lader Heinrich fortælle at hans herre nu er så lettroende, »saa at mand kand bilde ham ind at Maanen er af grøn ost«, (III, 2), ligeså i ep. 515 (Ep. V, 216). Der lægges tilmed op til samme morsomhed i *Erasmus Montanus*, da Per Degn til Erasmus' ytring om at ulærde mennesker »maa troe hvad jeg og andre folk siger« bemærker: »Men om I vilde sige at Maanen var af grøn ost, skulle de ogsaa troe det?« (IV, 2). Holberg lader nok Erasmus hertil ripostere »Ja, hvad andet?« men lader ham sletikke i det følgende udnytte det stikord han selv har givet Erasmus til at fastholde en falsk påstand, skønt Erasmus som komediefigur burde have fastholdt en tåbelig påstand i stedet for en rigtig.

Den bekendte disput i III, 3 mellem Erasmus og Per Degn er af avgjort komisk virkning. Anvendelsen af latin bevirker imidlertid ikke kun at de gode folk på Bjerget kan tro at deres degn, der ligesom brændehuggeren Sganarel i *Doktoren mod sin Vilje* har pralet med at han »i sin ungdom har kunnet begyndelsen af Donat og Aurora udenad på sine fingre«, går sejrrig ud af striden, men har den dramatiske fejl at publikum, der heller ikke forstår latin, ikke kan følge med i disputten. Når publikum ikke forstår spørgsmålet »E qua schola dimissus es, mi Domine?«, forsvinder jo komikken i at degnen replicerer med omtrent samme remse som brændehugger-doktoren: »substantivo et adjectivum concordat in generi, numerus et casus« (*Doktoren mod sin Vilje II*, 6). Eller når han på samme goddag mand-økseskaft-måde besvarer spørgsmålet *quid est Logica?* med en verslinje af *Gaudeamus igitur*. Publikum har ingen anden mulighed end venligt at lade som om de godt forstår latinen i ordskiftet, og det gør de gerne; på teatret har man endnu ikke fundet ud af at en oversættelse af replikkerne, f.ex. i programmet, er nødvendig.⁸ Anvendelsen af latin er dog her motiveret,

medens de to advokaters latin i *Den pol. Kandestøber* V, 2 unødvendigt tilslører for publikum hvem der har ret i sagen.

Erasmus er også latterlig ved sin tro på at livet kan rummes i de skolastiske floskler han fremsætter. Denne Erasmus erklærer sig også rede til at fastholde en påstand, bare fordi han én gang har fremsat den og er bange for at blive til grin for sine studiekammerater ved at gå fra det han først har hævdet (III, 6). Da han ikke er dum, virker han dog slet ikke så latterlig som lægesønnen i *Den indbildt Syge*, Thomas Diafoirus, hvis disputerekunst faderen praler med: »Han har formelig gjort sig frygtet som disputator, og argumenterer, på livet løs, for den stik modsatte mening«, ligesom han aldrig viger »et hårsbred, men fortsætter sit ræsonnement indtil logikens yderste grænse« (II, 6).⁹

Men da Erasmus' påstand er en så betydningsfuld sandhed at det ville være ganske urimeligt at tage den tilbage, udebliver jo komikken ved at vi ser ham fastholde sit udsagn om Jordens rundhed. Han ville da have været ynkelig til grin ved at opgive den.

Kun ifald Erasmus som sin hovedpåstand havde fremsat og fastholdt et ganske urimeligt postulat, fortjente han til gengæld at blive gjort løjer med og ligesom Jean de France blive stillet overfor valget enten at miste sin kæreste eller avlægge sin opblæste væremåde og påstand, og i benægtende tilfælde blive moralsk avklapset, men dog ikke pryglct. I Holberg's stykke står han derimod hvad hovedpåstanden angår som en sandhedens martyr, ikke noget emne for en komedie.

Erasmus som tragedie

I strid med komediens ånd er Holberg kommet til at gøre Erasmus til en overvejende tragisk skikkelse. Vi kan samle og supplere de elementer i stykket der i det hele gjorde det mer egnet til en tragedie, eller et borgerligt drama.

Det er i og for sig allerede en tragisk situation bondestudenten befinder sig i ved at være kommet hjem på sommerferiebesøg. Han er uhjælpelig fremmedgjort overfor sit landlige barndomsmiljø, sådan som man jo bliver det ved at studere. Det som han er optaget af kan han ikke drøfte med dem. Man kan heller ikke forlange at han straks, første dag han er hjemme, skulle have avlagt hele sin interessesfære. Det universitetet har lært ham at lægge vægt på: latin, logik, fysik og metafysik, forstår man slet ikke på Bjerget, ligeså lidt som hans fra dispute-røvelserne hentede argumenteringsform og særlige terminologi. Selv

om han, til at begynde med uden overlegenhed, forsøger at forklare de geofysiske problemer populært, har han dog lidt svært ved at »kommunikere«, som det hedder på nutidsdansk, med almindelige jævne folk, især fordi de er for indkapslede i deres egen overtroiske forestillingsverden til at kunne godtage de for dem nye tanker.¹⁰ Her gælder også Sandemose's Jantelov: »Du skal ikke tro at du er noget.«

Det er således ikke kun hans indimellem akademiske udtryksform man ikke forstår på Bjerget; det er selve det at beskæftige sig med emner der ligger udenfor deres hverdag. Og det forholder sig ikke således at det er Rasmus der selv kommer og blærer sig med sin større viden. Det er Jesper Ridefoged, om hvem Erasmus med tragisk ironi har ytret: »Det er en eenfoldig ulærd mand som jeg ikke kand komme i nogen disput med«, der i III, 2 direkte provokerer ham til at fremsætte sin mening om Jordens form: »Er det sandt at man holder for i Kiøbenhavn at Jorden er rund? Her paa Bierget vil ingen troe det; thi hvor kand det være, efterdi Jorden synes jo gandske flack?« Montanus svarer ganske modest: »Det kommer deraf at Jorden er saa stor at man ikke kand merke dens rundhed«.

Det er også Jesper Ridefoged der provokerer Erasmus til at udtale sig om det dengang langt farligere problem om selve verdensbilledet: – »Jeg har mintroe hørt dem der siger at Jorden løber, og Solen staaer stille. Monsieur troer vel ikke det ogsaa?« På dette endnu højkontroversielle spørgsmål svarer Erasmus med rette: – »Ingen fornuftig mand tviler meer derom«, dermed tilkendegivende at astronomisk kyndige ikke længere tvivlede på det kopernikanske system, selv om theologerne endnu avviiste det som ikke stemmende med Bibelens naive verdensbillede. Det er derfor modigt af Erasmus her at hævde det heliocentriske system. Og dette emne hade da også været bedst egnet som hovedtema for en tragedie, hvor en student fastholder en videnskabelig rigtig lære trods Kirkens fordømmelse af den. Holberg tør imidlertid ikke optage dette problem, der gik Kirken nær, til nærmere debat og dropper det hurtigt efter et par enkelte replikker. Efter Erasmus' forklaring om at Månen ikke er selvlysende men »laaner sit lys og skin fra Solen«, opgives forsigtigvis videre debat heraf. Affæren omkring I. bog af *Peder Paars* havde jo også, som det siges i en note i Paars II, 1, fået den virkning at »autor er bleven saa intimideret, at han icke tør decidere meere udi nogen ting«. Diskussionen omhandler derefter stykket ud tilsyneladende alene Jordens kugleform, som Kirken forlængst hade aksepteret; men dulgt skal der nu tænkes på at det er Jordens bevægelse det drejer sig om, hvad der indirekte fremgår af cp. 82.

Den herimellem indskudte disput med degnen er tragisk for Erasmus, der her oplever den følelse af uretfærdigt nederlag man kan erfare ved diskussion med en uvidende person, der er fræk nok til at bluffe sig ovenpå i en debat han slet ikke kan klare. Den intelligente Erasmus besejres af den der som Per Degn er for stupid til at forstå nogen argumentering. Og da Per, der stadig bevarer initiativet, fremsætter sine danske gåder, er det på et så enfoldigt nivo at Erasmus ikke kan følge ham derned. Men når Erasmus på Pers barnetrosspørgsmål »Hvem slog den 4de dell af verden ihjel?« svarer »beviis at der ikke var meer end fire mennisker da til«, viser det at fritænkeren Erasmus ikke tager alt hvad Bibelen beretter af amnestuehistorier for gode varer. Det er straks lidt kættersk. Og når han med rette fremholder at beviisbyrden påhviler den der fremsætter en påstand (*affirmanti incumbit probatio*), ikke den der benægter den, er det i virkeligheden en farlig bemærkning, da den kan medføre tvivl om også andre bibelske udsagn og kristelige påstande om treenighed, genopstandelse & c. Der var her ansats til skildring af en 18de årh.'s fritænker, der kommer med sin oplysning til et folk der har bevaret sin barnetro, et stort emne for et drama.

Der er tydelige kim til et sådant drama. Således når den krakilske Jesper Ridefoged overfor Jeronimus, der har bevaret sin barnetro, forvansker Erasmus' udsagn ved at insinuere at Erasmus »har saa selvsomme meeninger udi troen« (III,4). Når Holberg her lader Jesper erklære at han »ikke kand erindre alt hvad jeg hørde; men det veed jeg at han blant andet sagde at Jorden var rund«, så skyldes hans hukommelsestab for det øvrige nok at Holberg ikke har turdet lade debatten fortsat dreje sig om det theologisk farlige heliocentriske verdensbillede. Især når Jesper tilføjer en kætterbeskyldning: »Det er jo ikke andet end at kuldaste all religion og føre folk af troen«, er det klart at der menes noget mer end påstanden om at Jorden var rund, hvad der efter Columbus' færd og Magalhães' jordomsejling var en uomtvistelig sandhed, som man nok skulle længere ud på landet for at høre betvivlet. Endnu tydeligere lægges der op til et fritænkerdrama ved Jespers for Erasmus farlige senere bemærkning: »Ja hand er noget nær ved at blive atheist«, hvorved man kan undre sig over at ridefogden kender glosen og begrebet ateist. På baggrund af den tids religiøse intolerance, der også herhjemme forbød det at være gudsfornægter, er det en så farlig beskyldning at den ikke er egnet til komik, men derimod anvendelig i en tragedie om den modstand en ung oplysningsfilosof dengang kunne

møde. Jeronimus forklarer desuden derpå sin datter at Erasmus ikke mere er »en god christen, men nu er hand en kiættene og sværmere«. Og rænkesmeden Jesper sekunderer: »hand fører falsk lærdom her ind i byen, siger at Jorden er rund, og andet deslige, som jeg blues ved at tale om«. Vendingen »andet deslige« dækker over Jordens omdrejning og de andre virkelig kætterske påstande, hvilke Holberg ikke tør samle opmærksomheden om.

Da Holberg ikke har turdet lade det være det kopernikanske system striden drejer sig om, må han lade den gamle bedsteborger Jeronimus være så indskrænket at han indigneret protesterer mod at Jorden er rund. Ved Erasmus' svar »Ja profecto er hun rund, jeg maa sige det som sanden er« er at bemærke at det altså er fordi det er sandt Erasmus fastholder Jordens kugleform, aldeles ikke fordi han nu én gang har hævdet det og ikke vil ændre mening, således som Erasmus' holdning almindeligvis af litteraturhistorikerne fremstilles.

Med rette avviser den kyndige Erasmus også Jeronimus' argument *e consensu gentium*: »Jeg er vis paa at der er ikke et menneske her i byen der jo fordømmer saadan meening; spør kun fogden, som er en fornuftig mand, om han ikke er samme meening med mig«. ¹⁰ Og når Per Degn på Montanus' bemærkning »Beviis mig at det er falsk, og det methodicé« henviser til at ingen i landsbyen tror at Jorden er rund og konkluderer: »Jeg veed man maa jo troe meer hvad saa mange siger end een alleene. Ergo har I uret«, mener degnen også på bestikkende vis at kunne avgøre sagen ved at henvise til at han har flertallet med sig. ¹¹ Selv om Holberg former Erasmus' svar noget overlegent: »Slige folk har ingen troe; de maa troe hvad jeg og andre folk siger«, kan det ikke være meningen at Holberg, der politisk var antidemokratisk (*vide D. pol. Kandestøber*), her på et videnskabeligt område, hvor numerus er uden betydning, skulle lade en flertalsavgørelse gælde. Erasmus' situation er tragisk, da han trods sit expertice-hovmod, som Holberg i ep. 69 kommenterer (Ep. I, 294), jo har ret. Hade Holberg villet det, kunne det være blevet skildringen af en mand der som »en folkefjende« står stærkest fordi han står alene. Holberg har nok moret sig med at lade Erasmus lide nederlag overfor landsbyens stupide majoritet, hvad der en grov spøg, men kan derfor ikke siges at gå ind for en flertalsavgørelse, hvad man også har prøvet at hævde. ¹² Holberg mente vel ikke at Jorden var flad trods majoriteten herfor.

Her slut i 3. akt stilles konflikten skarpt op, idet Jeronimus erklærer at han ikke gir sin datter væk til en mand af sådanne meninger som

Erasmus'. Man mærke sig at Erasmus i sit svar henholder sig til at han ikke kan forkaste sin fornuft: »at jeg skulle kuldkaſte philoſophien for hendes ſkyld og drive min forſtand i landflygtighed, det er meer end I kand begiære«. Erasmus gentager ikke alene at »ingen lærde folk tviler derom«, men er også her så lidet hovmodig at han på letfattelig måde igen fremkommer med de kendte beviser for Jordens kugleform. Han forlanger altså ikke at Jeronimus og de andre ſkal antage ſandheden alene pr. autoritet. Han forklarer pænt at såsom Jordens ſkygge ved måneformørkelse »er rund, ſaa ſees deraf at Jorden er rund iligemaade«. Hans tilføjeſe: »Det gaaer altsammen naturlig viis til, thi man kand udregne formørkelſer og derfor er det giækkeri at ſige at ſaadant er foregaaende tegn paa ulykke« oprører de overtroiſke folk på Bjerget. Ja, ret forſtået kan vendingen om at alt går naturligt til, altså ikke gudbeſtemt til, også ryste deres barnetro.

Da Magdelone og Lisbed derpå opfordrer ham til at ſige at Jorden »er flack«, riposterer Montanus meget rigtigt forſt: »Jeg kand ikke føye jer deri, ſaa længe ſom jeg har min fulde fornuft. Jeg kand jo ikke give Jorden anden ſkikkelse end den af naturen har«. Han hævder her endnu at måtte ſtå fast på Jordens rundhed *fordi* den virkelig er rund. Men så begynder Holberg i reſten af replikken at foretage den koven- ding der fra en tragisk helt ſkal gøre Erasmus til en komisk. Nu drejer han pludſelig ſagen rundt til at det alene er derfor Erasmus ikke kan trække ſin påſtand tilbage fordi det er en filoſof uværdigt at gøre ſådant og at han ville blive til nar for ſine kammerater. Men Holberg har dog endnu ikke lagt ſig mere fast på ſin drejning end at han i næſte ånde- drag lader Erasmus avviſe Lisbeds opfordring til at hævde Jordens fladhed med ytringen »Jeg kand ikke, min dukke, *nam contra naturam est*«, altså fordi det ville være en naturſtridig påſtand, ikke fordi han ikke kan være bekendt at gå fra det han én gang har ſagt. Og ſådan ſtår ſagen ved udgangen af 3. akt.

Da Lisbed elsker ſin Erasmus, og han hævder en vigtig ſandhed, ſom det er umuligt at fornægte med fornuften i behold, er der lagt op til en tragisk konflikt med Jeronimus' ſidſte replik ſlut i 3. akt: »Vær forſik- red om, min gode Rasmus Berg, at I aldrig faar min daatter, ſaa længe I blir i jere vildfarelſer«.

Som tragisk figur ſkulle Erasmus også i reſten af ſtykket have fastholdt ſit udsagn om Jordens form *fordi* det var ſandt, ſom var den oprindelige motivering; men fra 4. akt har Holberg konſekvent gennemført ſin forſkydning i motiveringen til at hans filoſofiſke pligt kræ-

ver at han ikke går fra noget han først har hævdet. Da det han har hævdet er en ubestridelig sandhed, er forskellen reáliter ikke så stor, men nu er motiveringen pludselig reduceret til halsstarrighed, dog blandet op med den sletikke så latterlige forpligtelse overfor filosofien som også lægges Stygotius i munden: »Jeg har gjort min eed ikke at gjøre noget som er Philosophien uanstændigt« (Jac. v. Thyboe I, 6).

Martyriet ligger nu nær for Erasmus, der af den kompakte majoritet, hvis numerus ingen betydning har i sagen, nu betragtes som en ateistisk folkefjende. Fogden kalder ham en kanalje og har ikke andet end de slående argumenter igen: »tørre hug« tilbyder han som bevis, og op-hidset vil han ikke mere høre på Erasmus, men *holder paa hans mund* ifølge resjianvisningen i IV, 2. Det er grove løjer. Vi kan ikke finde det morsomt at oplysningsrepræsentanten, der *in casu* har ret, behandles således.

Efter at Montanus i IV, 4 har modtaget Lisbeds rørende brev står han egentlig som den tragiske helt i den fransk-klassiske tragedies konflikt mellem pligtens og kærlighedens bud, den konflikt der ikke lader sig løse uden tragisk udgang: begge dele kan ikke vælges. Skal han opgive pigen eller svigte sandheden, som jo *in casu* er det samme som at fastholde hvad han har hævdet? Hans påstand er jo ikke spor tåbelig, hvad den skulle have været for at vi kunne finde konflikten komisk. Emnet er for alvorligt til at egne sig som parodi på tragedieheltens dilemma mellem kærlighed og pligt, sådan som Peder Paars' vaklen i III, 2 mellem at blive sin Dorothea tro eller følge fogdens datter, eller skræddersvend v. Ehrenpreis' prekære situation i *Kærlighed uden Strømper* IV, 1. Som billede på Erasmus' situation benytter Holberg forresten samme Ovid-citat som han alt brugte i sit komiske heltedigt, men anfører det i komedien på latinske vers, – totalt uforståeligt for publikum! I *Paars* anførte han det dog på dansk:

Ret som en voxen eeg, mod øxen den vil felde,
staar som i tvilsmaal til hvad side den vil helde.

Sammenligningsbilledet er forøvrigt uheldigt: selv for en potuaner er beslutningsprocessen i et tænkende væsen anderledes motiveret end i et træ. Desuden har den der fælder et træ, sørget for at hugge således for at der er liden usikkerhed om til hvad side træet vil falde.

Seriøst opfattet står Erasmus i den kierkegaard'ske valgsituation, hvor det gælder: vil du være dig selv eller de andre, hvad der ville gi

tryghed; og den der ved et sådant valg vælger sig selv skaber eller overtager ligesom sig selv. Og det gør jo Erasmus. Stillet overfor valget mellem livet og sandhedsforpligtelsen valgte Galilei at leve, og det vil jeg ikke som Brecht i *Galileis Liv* (sc. 13) bebrejde ham. Vi ser hvilket formidabelt tragedieemne der er gået tabt ved at Holberg har forvansket det til en komedie. Skal vi virkelig finde det latterligt at Erasmus fastholder en vigtig sandhed? Skulle en oprigtig troende opgive sin protestantisme for at ægte en katolsk pige? Eller skulle en darwinistisk naturhistoriker opgi evolutionslæren for at passe ind i sin kærestes måske fromme familiemiljø? Valg-dilemmaer af denne art passer ikke til at avhandles i en komedie.

Og det hører heller ikke til det komiske at lade hovedpersonen blive pryglet til at opgive sandheden, sådan som det sker i 5. akt med den pludselige indførelse af hverve-løjtnanten, der trods officerssønnen Holberg's omtale af dydigt dannede officerer (Ep. II, 159; IV, 289) jo er en mislykket figur, der ikke hænger sammen. Han skal forstås at have studeret og besidde dannelse. Men i så fald véd han også at Jorden er rund; men til svar på Jespers forargelse over Montanus' påstand herom har han kun ytringen »Det rager mig ikke«, et for hans dannelse besynderligt tarveligt udtryk. Han er kun interesseret i om Erasmus har »hierte«, dvs. »mod«, svarende til fransk *coeur*, cf. *courage*. At løjtnanten ikke selv besidder nogen hjærtets dannelse, ses af den brutale måde han lader Erasmus behandle på. At omskabe en brutal hverver til en sympatisk person, er så meget mærkeligere som Holberg selv i *Peder Paars* IV bogs 3. sang hade udhængt som retsstridige de tricks som Niels Corporal anvendte for at hverve soldater, og som ganske svarer til komediens, nemlig under falsk foregivende at få Paars til at ta mod penge og derpå erklære »I penger faaet har paa haanden, er soldat«. I dette tilfælde er det ikke bare en formalisme at Erasmus i samme situation fremholder at der må skelnes mellem under hvilke forudsætninger man har modtaget penge: *Distinguendum est inter to simpliciter & relative accipere*, det som Paars, der ikke har lært at distingvere, ikke forstår sig på, men bare sørgmodig erkender »ieg hár io penge taget«, da Ruus gør ham opmærksom på »I hvervet er med list«. Selv holder Ruus tappert stand mod hververen, med stærke ord mod soldatermetiéen. Efter mange sider herom frigives de dog begge, idet kroværten gør Niels Corporal opmærksom på ulovligheden af hans hvervemetode og på at borgmester og »den heele borgerstand vil staae dem deri bi« igen at blive fri. Det er mærkeligt inkonsekvent af Holberg at han i

komedien ikke udviser forargelse over den hvervefuppen som han i Peder Paars' langstrakte fremstilling skildrer som et ulovligt overgreb.¹³ At en løjtnant, der erklærer at have studeret latinske autores, naturret og moral, beordrer sin korporal til at exercere rekrutten dygtig, dvs. prygle ham til kadaverdisciplin, er jo ikke til at akseptere. Når Holberg lader Montanus grædende udbryde: »Ach, giid jeg aldrig havde studeret, saa havde jeg ikke geraadet i denne ulykke«, er det besynderligt ulogisk: det var jo netop qua student at han var fritaget fra som andre bønder at skulle være soldat!

Den lange moralpræken Holberg derpå lader løjtnanten som forfatterens talerør avlevere står hellerikke for en nærmere analyse. Han bebrejder Erasmus at han »oprører den heele by, fortplanter selsomme meeninger og forsvarer dem med haardnakkenhed«. Mener da den dannede løjtnant at det ikke må røbes at Jorden er rund? Han indskærper at man bør »staa fra vore meeninger, saa tit vi overbeviises af den ringeste at være vildfarende«. Men har da nogen beviist at Jorden var flad? Løjtnanten mener at lærdom bør gøre en mand »meere tempereret, modest og føyelig udi sin tale end en ulærd«. Men Erasmus er jo meget pænt først fremkommet med populære forklaringer på himmelfænomenerne, og løjtnanten er selv trods sine studier ikke netop føjelig og modest i sin brutale adfærd mod Erasmus. Hans fremhævelse af at »det første bud i philosophien er at kiende sig selv«, der virker lidt besynderlig i et stykke der gør brug af Aristofanes' revykomedie, »hvorudi Socrates forestilles som en pedant og en falsk lærer«, gentages af Holberg i Forberedelse til Socrates-biografien, som han lader den belæste Pernille i *Philosophus udi egen Indbildning* (I, 5) henvise til. »Hvo der ikke haver denne videnskab inde, har kun slet studeret« fastholder han her. Men man kan da ikke af en ung mand forlange at han fornemmeligst skal studere for at kende sig selv. Af en student på o. 20 år kan man da ikke forlange visdom og selverkendelse, men derimod at han erhverver sig kundskaber, og det har da Erasmus gjort.

Den filosofiske løjtnant, hvis optræden står i modstrid med hans anskuelser, avkræver ikke alene den stakkels Erasmus en ydmyg almen retraktation af forrige meninger, men har hellerikke noget imod at Jeronimus får ham til explicit at retraktere også udsagnet om at Jorden er rund. Ligeså lidt som den situation at Galilei blev tvunget til at avsværge at Jorden bevægede sig egner sig til en komedie, er det at Erasmus blir tvunget til at opgive sin mening egnet til at latterliggøres. Det er et tema der kun egnede sig til tragisk behandling. Især da vi må

forstå at Erasmus' påstand egentlig ikke bare drejer sig om Jorden er rund, men derimod ligesom Galilei's kætteri, om at den drejer sig, en vigtig sandhed som Kirken ikke tillod udtalt. Således set blir Erasmus en tragisk helt. Men ingen person kan klare sig som helt, når han har sin egen autor imod sig.

Erasmus Montanus som satire mod et forældet universitet

Jeg endte avsnittet om Erasmus som komediefigur med at sige at hvis en af sin viden opblæst og disputeresyg student tilmed fastholdt en urimelig påstand, kunne han godt fortjene at blive moralsk afklapset i en komedie. Men egentlig fortjente han det alligevel ikke på samme måde som hovedpersonerne i Holberg's andre karaktérkomedier, for modsat alle de andre er han næsten uden egen skyld i sine fejl og griller. Bortset fra *Jeppe paa Bjerget*, der står isoleret ved at skildre en person der ikke selv har lagt op til at der spilles en komedie med ham, forholder det sig ellers sådan at Holberg's naragtige karakterer selv er skyld i deres fejl og fikse idéer. Det gælder både Den Stundesløse, Jean de France, Den Vægelsindede, Jacob v. Thyboe, Gert Westphaler m.fl., således også Kandestøberen, forsåvidt det iflg. Holberg er en fejl at han er politisk interesseret, hvad vi da ikke kan mene det er.

Erasmus er derimod bare fuldgyldigt udtryk for den måde universitetet indexercerede studenterne på og gerne ville have de skulle være. Det krævedes på kommunitetet at de stadig talte latin, at de lagde sig efter metafysik og logik, at de deltog i disputationsøvelserne, hvor de opdroges til hårdnakket at fastholde deres theses, og at de som baccalaurei phil. skulle optræde til filsofiens værdighed.¹⁴ Alt dette, undtagen latin-kravet, var Holberg rigtignok imod; men Erasmus, der uheldigvis var født før studenteroprøret, under professorvældet, hade ikke mulighed for andet end at gøre sig til en sådan student som Universitetet ønskede. Det kan egentlig ikke bebrejdes ham at han har beflittet sig på de discipliner universitetet krævede dygtighed i. Holberg er da derfor bunduretfærdig mod sin student ved at udlevere ham til latteren.

Vi véd at Holberg var imod alt det man lagde vægt på ved de filosofiske prøver, men det forstås kun af mer tænksomme ånder at skildringen af Erasmus egentlig er et indirekte angreb på det forældede universitet. Sådan som stykket almindeligt læses og spilles, er det bare Erasmus der udleveres til latteren. De kommenterede udgaver forklarer nok omstændeligt hans akademiske udtryk, men lægger ikke vægt

på at fremhæve at latterligheden ved disse er at tilskrive den tids krav, og ved fremførelse af stykket er det ikke muligt at gøre dette klart. Holberg har selv forsømt at gøre publikum opmærksom på angrebets egentlige adressat, skønt det meget nemt kunne være foretaget; han kunne bare have tillagt Erasmus en enkelt replik, hvor denne til forsvar for sin disputeresyge &c hade henvist til at hans lærdom og latin nu var udtryk for hvad universitetet krævede af sine studenter. Men Holberg har ikke turdet indsætte en sådan replik, der ville have været et direkte angreb på den læreanstalt han var ansat ved. De klogeste af hans kolleger har imidlertid nok selv kunnet indse hvem angrebet på bunden gjaldt. De replikker han lægger bondedrengen Jacob i munden lader også forstå at han fandt landbrug nyttigere end studeringer.

Og sandsynligvis er netop det at stykket indirekte rettede sig mod den lærde stand årsag til at denne komedie, ligesom *Don Ranudo*, ikke blev opført straks men først så sent som henholdsvis 1747 og '52, mens alle andre af de 15 første stykker undtagen »Hexerie« opførtes i perioden 1722–26.

Mens *Den politiske Kandestøber* af Holberg valgtes som indledningstykke (jf. Ep. III, 232), da det med sin antidemokratiske tendens kunne tiltale de styrende, tilbageholdtes de to nævnte stykker, der rettede sig mod de ledende klasser. *Don Ranudo* persiflerede fødselsadlen, den som Mogens Skeel, Holberg's bedste danske forgænger, hade forsvaret i sit angreb på den nykreerede adel med *Grevens og Friherrens Komædie*, der fra o. 1675 cirkulerede i manuskript. *Erasmus Montanus* rettede sig indirekte mod akademikerne, den stand man i vore dage ikke uden grund har kaldt »den herskende klasse«. Da Holberg imidlertid ikke har turdet redressere Erasmus' naragtigheder til deres ophav i universitetet, har Erasmus måttet finde sig i at blive udsat for samme om- og tiltale som den der ligger bag anagramnavnet *Don Ranudo* læst bagfra: *O du nar!*

Men er Erasmus en nar, er det universitetet der har gjort ham til det. Vi vil i det følgende vise at han var et typisk produkt af dets krav, og udtryk for hele den forældede undervisningsform Holberg foragtede.

Holberg vidste at fremskridtene siden 17de årh. snarere var sket ved akademier af friere art (jf. Mo. Ta. s. 379) end ved de gammeldags universiteter, hvor en student, som han siger i Fortalen til *Natur- og Folkeretten* (1716), ikke blev anset for en »god academicus, uden at han haver lærdt den saa kaldte *ergotismum* eller methode at gjøre sort hvidt og hvidt sort og haver store magasiner af barbariske ord og ter-

minis, hvorudi unge mennesker finde een synderlig smag, efterdi de derved undertiden kunne dreje en brav mand og forvende en ting« (SS I, 521).

Holberg foragtede jo de filosofiske discipliner, der dels som et pro-pædeutisk kursus skulle tjene til forudsætning for andre studier, og det var næsten udelukkende theologien, dels kunne særlig studeres til baccalaureusprøven, sådan som Erasmus hade gjort det.

Herhjemme synes i dette filosofikumkursus den indledende instrumentalfilosofi at have domineret, altså disciplinerne metafysik og logik eller dialektik, redskabsfag for disputationsøvelserne. Som baccalaureus synes Erasmus dog ivrigt at have studeret den da under disciplinen Fysik henhørende Astronomi. I den skildring Holberg sex år efter i V. kap. af sin *Danmarks og Norges Beskrivelse* giver af Københavns Universitets nu 500-årige historie og datidige forhold, hvor han lader forstå at de theologi-studerende dengang var helt dominerende, beklager han imidlertid at »under det som vore studenter kaldte philosophie befattes hverken *Philosophia moralis* eller *naturalis*, men alleene *Logica* og *Metaphysica*, som de kaldte Introduction eller vejviser til Theologien, for hvis skyld mange lægge stor vind derpaa« (SS V, 299).

Trods sin uvilje mod metafysik var det jo netop professorat heri Holberg mod sin inklinasjon i dec. 1717 hade overtaget som den første vakante lærestol. I 1. Levnedsbrev bekender han »at *Metaphysica* aldrig kunde komme i større fare end under mit forstanderskab«, skønt han holdt sin ringeagt »temmelig gedult i førstningen«. Som andre af tidens filosoffer foragtede Holberg den forældede metafysik der trods den nyere filosofis gennembrud med Descartes 1635 stadig trivedes, især ved universitetsundervisningen. Et klart begreb om pensum dengang får man ved det kompendium, *Systema totius Philosophiæ*, som Pierre Bayle, den ældre Holberg's læremester i dialektisk problemdebatt, som nyudnævnt professor ved det reformerte universitet i Sedan 1677–80 sammenskrev, udgivet posthumt 1737.¹⁵ Skønt Bayle selv følte sig knyttet til den nyere filosofi, hade han som ung gennemgået den traditionelle undervisning og avfandt sig da også nemt ved at forfatte sit kompendium efter det gamle mønster. Også indenfor lutherdommen var studiernes grundlag, især p.gr.a. Melancthon's holdning, i høj grad forblevet en videreførelse af skolastikkens begrebsverden med alle dens reminiscenser af antik-middelalderlig terminologi.

Komedien er i høj grad et studenterstykke, der bedst kunne forstås af den tids akademikere. Især når Holberg, som f.ex. i IV, 4, lader Eras-

mus rigtig boltre sig i hele det til metafysikken knyttede abstrakte begrebsapparat med dets snak om *transcendentalia*, dets opdeling i virkelige fænomener, *entia realia*, og tænkte do., *entia rationis*, ligesom problemet om almenbegreberne, *universalia*, som de lærde i middelalderen fik livet til at gå med at diskutere, ligesom substantialformerne, begreber dannede på grundlag af de intetsigende aristoteliske definitioner som Holberg i ep. 420 tager afstand fra. Erasmus kender også den platonske distinktion mellem *rem* og *modum rei*, svarende til Kant's skelnen mellem *das ding an sich* og *die erscheinung*. I ep. 361 fremhæver Holberg med rette at videnskabelige fremskridt hindredes ved at man stadig fastholdt Aristoteles' og Platon's filosofi. Holberg var her ganske i overensstemmelse med den nyere filosofis mænd, der alle med undtagelse af Leibniz fordømte den respekt for den klassiske filosofi der mere end noget andet, lige med undtagelse af den kristne kirke, hade sinket selvstændige tænkemåders fremvækst.

Metafysikken brugtes af studenterne som stof for disputationsøvelserne, hvis formål var praktisk indøvelse af dialektikken, dvs. logikken. Disse disputater var Holberg en pestilens, om end han i sin ovennævnte skildring af studieforholdene skildrer dem neutralt således:

»De ordinaire exercitier er at disputere over bordet paa klosteret, hvorved en decanus præsiderer og vewelviis een af commensalibus opponerer. Der skal ogsaa disputeres eengang om maanedn paa Regentzen af en baccalaureo. (SS V, 303).

Foruden de daglige exercitier paa Communitetet eller Klosteret holdes andre udi collegierne, hvor alumni forbindes efter fundatzerne at disputere eengang om aaret for at lade see prøve paa deres lærdom, hvilket er meget vel og viiseligt indrettet«. (s. 300).

Han kritiserer kun at der ikke vælges historiske eller juridiske emner for disse øvelser, og at disse umodne arbejder bringes i trykken; han er i ep. 63 glad ved at en reform 1732 indskrænkede trykning af dem (Ep. I, 273), men beklager i sin Rektortale 1736 at stipendier tildeltes studenterne i henhold til deres deltagelse i disse øvelser.

Disputereøvelserne var prof. Holberg imod især af to grunde.¹⁶ Dels debatterede de oftest ligegyldige materier, specielt fra den klassiske og kristne lærdoms overdrev. Dels var skikken at den der fremsatte theser skulle gå ubesejret ud af striden ved altid at imødegå opponenterens indvendinger, selv når disse havde ret. I Epigram 158, Libr. I (1737) harcelerer Holberg over dette krav: »*descendat Præses victor à cathedra*«, ligesom i sit essay herover i *Moralske Tanker* (1943-ed. s.

177–84), hvor han dog vedgår at det i religiøse sager var vanskeligt at ændre mening. Blandt det som han i Forberedelse til Sokrates/Epaminondas indskærper som rette egenskaber for en filosof, rekommanderes som 14. punkt »bestandighed uden haardnakkenhed«; modsat kutyten holdt han den for »sejrherre, som forandrer sin meening, naar sandhed ham anderledes overbeviises, og den gaaer u-overvindelig fra cathedra som bekiender sig at være overvunden«. Under henvisning til Molière's doktorsøn Diaphorius (Den indbildt Syge II, 6) fordømmer han skikken at fastholde sin påstand og fremhæver at »den sunde Philosophie ikke promoveres ved slige exercitier, hvoraf den studerende ungdom faaer en habitude af *ergotismo*, som neppe forlader dem igiten«. Med Erasmus Montanus har Holberg villet give et eksempel herpå, men har gjort den bêtise at lade Erasmus som hovedpåstand hævde en uomtvistelig sandhed, som han ikke burde opgive for nogen indvendinger. Og hans andre påstande indtager en inferior plads i komedien.

Men det var ikke mindst nytteløsheden af selve studieemnerne der var Holberg imod. I 3. essay af Moralske Tanker (1744), hvor Holberg iøvrigt dristigt går imod den tidlige religiøse indoktrinering (»Børn maa gøres til mennesker førend de blive christne«), ønsker han studier af praktisk værdi og fremholder at en agronom er nyttigere end en klassisk filolog. I den forbindelse siger han her: »Derfore raisonneerde bondedrengen udi comoedien ikke saa ilde, da han holdte Peder Christensen for den lærdeste mand udi byen, efterdi han havde antaget en forfalden gaard og gjort den til en af de beste« (Mo. Ta. 1943-ed. s. 49). Men det er de overflødige studeringer der florerer: »Thi de fleste saa kaldne lærde dissertationer gøres enten over det som ingen forstaaer eller det som ingen er magtpaaliggende at vide. Saaledes hører man dagligen disputere om GUDs væsen, om siælene, om englernes natur og andet deslige, som er og stedse vil blive skiulet for mennesker« (ib.). Foruden disse ørkesløse religiøse spørgsmål var emnerne gerne ligegyldige problemer fra antikkens rarietetskabinet; i ep. 205 finder han det ikke ringere at gå på fluejagt end at beskæftige sig med disse »lærde dissertationer som handle om de gamle grækere og romeres skoe, tøfler, støvler, hals-baad og andet deslige« (Ep. I, 77).

Men Holberg har imidlertid højst besynderligt ikke ladet sin Erasmus prale af at have disputeret om sådanne latterlige emner.

Mens Holberg var imod disputationernes form og indhold, bifaldt han, der ved den tid var professor i *eloquentia*, halvvejs svarende til klassisk filologi, optræningen i latin. I sin Danmarks og Norges Historie

(1729) fremholder han det som noget positivt at danske studenter var ansete »formedelst den færdighed de have at exprimere sig paa latin«, som netop erhvervedes ved de daglige exercitier på det kgl. convictorio, »hvor ungdommen øves udi at tale latin og at disputere udi adskillige materier,¹⁷ saa det er højlig fornuftigt at samme Convictorium eller Kloster bliver holdt vel udi hævde, hvorved det ikke kand nægtes det hender sig jo ofte at mange derover faae en habitude til at tale lidet accurat, hvilken de siden neppe kand vænnes fra igien« (SS V, 299), hvorpå Holberg tilføjer det om »kloster-latin« som han benyttede i komedien: »Heraf kommer det at mange af studenterne selv giøre forskiel paa god latin og brugelig kloster-latin. Men ingen ting er saa fuldkommen, den haver jo onde suiter«. Hans slutdom er meget positiv: »Hvor om alting er, saa er det den beste skoele paa Academiet, og giøre de meget ilde der udi deres første aar paa Academiet ikke flittigen frequenterer det samme« (ib.). Det er på den baggrund ikke retfærdigt at latterliggøre Erasmus, der jo øjensynlig har været en flittig deltager i disse øvelser, for at anvende latin; og man kan dårligt bebrejde ham at han ikke den første dag han er hjemme på ferie ikke endnu har avlagt den vane som spisningen på »klostret« hade givet ham, og at deltage heri var en baccalaureus' ret og pligt: »Baccalaureorum fornemste privilegia ere at være prioriterede til kosten paa klosteret fremfor andre simple studenter, item at nyde kosten 2 aar længere«.

Mere end i latin var imidlertid disputationerne øvelser i dialektik, dvs. logik, og den disciplin var ligesom de metafysiske begreber Holberg en pestilens. Han vidste at den klassiske logik med den fra Aristoteles overtagne syllogismelære mere kunne misbruges end bruges til noget. I sin Sokrates-biografi roser han dennes spørgefason og siger: »hvis de nu brugelige akademiske disputationer bleve forvandlede til socratiske samtaler, vilde mangan, der ved methode og formaliteter slaacr sig igiennem og skiuler sin uvidenhed, tage i betænkning at betræde cathedra. Mange have derfor præfereret Socratis Catechetiske methode for Aristolis syllogismer, som siden alleene have været brugelige udi disputatzer, og især er bleven til en høj mode i christne munkelostere, indtil man omsider ophittede den kraftigste maade, nemlig at overbeviise vildfarende med stok, pidske, sværd og baal« (SS XI, 480).

I sin forkastelse af den formelle logik er Holberg ganske i overensstemmelse med den nyere filosofis mænd, der med undtagelse af Leibniz hade undsagt den overleverede klassiske logik sammen med den aristoteliske metafysik. De nyere filosoffer påpegede med rette at ma-

tematik og *common sense* var af større værdi. At man ikke ved den klassiske logik kunne nå frem til nye opdagelser, hade allerede Descartes i 2. del af sin *Discours sur la methode* (1637) fastslået.

I Bayle's ovennævnte filosofi-kompændium indgår nok et afsnit *De necessitate Logicæ*, men også det går ud på at man såmænd kan klare sig bedre med almindelig sund fornuft. Og da vi ikke så meget fejler ved at slutte forkert som ved at gå ud fra falske forudsætninger (*hominnes sæpius errare circa præmissas quam circa consequentiam*), er det mindre vigtigt at indterpe den logiske slutningskunst.

Og John Locke, hvis dristige tanker om sjælens materialitet Holberg er optaget af i ep. 18, hade i sit *Essay on human Understanding* (1690) indgående refuteret værdien af den klassiske logik. Den tvangstrøje for al argumenteren som den hade været i århundreder, gør Locke op med i IV. Bogs 17. kap.: *Om Fornuft og Syllogismer*, hvor han undsiger syllogismebrugen, idet han påpeger »at der er mange mennesker som ikke kender til hvordan man laver en syllogisme, men som slutter yderst klart og rigtigt«. Og idet Locke også betoner at man ved den klassiske logik ikke når til nye erkendelser, konkluderer han: »Syllogismen er, i bedste fald, kun den kunst at fægte med den liden viden vi har, uden at foretage nogen tilføjelse til den«. Ja, fægte med sin liden viden, det er det Holberg lader Erasmus gøre, uden at publikum forstår at angrebet ikke gælder Erasmus' misbrug af syllogismelæren, men selve logikken, den som universitetet krævede indlært, og det vedblev forresten Københavns Universitet at kræve endnu 250 år efter Holberg's komedie: først 1972 avskaffedes, sammen med Filosofikum, indlæringen af den klassiske logik.

Allerede i *Peder Paars* var Holberg faldet ud imod den akademiske tro på syllogismer som den rette form til at drage slutninger. I den satire på universitetet der indgår heri (I, 3), og som man hellere hade set som en selvstændig satire, da den egentlig intet har at gøre med Paars' togt, indberetter Fama om Discordia's besøg på Studiegården, hvor »man saae den heele sael af syllogismer bæve«, uden at man dog derved kunne komme til noget resultat. Da Paars siden grunder over hvorvidt man, som Per Ruus hævder, kan gengi kokken livet, analogt med at den der er blevet berøvet en vest kan få den igen, indser han at syllogismeformen her bare forvirrer tankegangen: »Det synes være ret, er ickun dog en fynte«. Han har sund fornuft nok til ikke at lade sig besnære af syllogisme-parallelliteten: »man een professor kand med syllogismer slaa langt meer end anden mand, der ey studeret har«.

For at vise de misbrug logikken muliggjorde, lod Holberg Erasmus boltre sig i syllogismer. Nogle af dem har han selv fundet på, men den logiske forvandling af moderen til en sten er kendt for at gå tilbage til Lucian's Auktion over Filosooffer, kap. 25. Og Montanus' bevis for at »den som drikker vel, er lykkelig«, som vanligt angives at gå tilbage til hans lærebog, Caspar Bartholin's *Præcepta Logica*, synes forud herfor at have været en gængs professor-mørsomhed; i Bayle's fil. kompendium fra 1670erne anvendes den som eksempel på en forkert kædeslutning: »Qui bene bibit bene dormit. Qui bene dormit, non peccat. Qui non peccat est gratus Deo: Ergo qui bene bibit est gratus Deo«.

»Med syllogismer troer jeg Fanden først begynte« sagde Paars (jf. dog Mo. Ta. s. 179), og i sin ironiske Apologi for Fanden (ep. 60) fremhæver Holberg at »en habile disputator« sagtens kunne optræde som *advocatus diaboli* ved som andre at misbruge logikken: »Det var ved hielp af Logica Zeno Elcates bevisede, at intet i Verden bevægede sig. Det var ved samme hielp Erasmus Montanus tydeligen visede, at Peder Degn var en hane, og at det var en merite at slaae sine forældre« (Ep. I, 259).¹⁸ Men når folk bare ler ad Erasmus, glemmer de at det er selve dyrkelsen af logikken Holberg falder ud imod.

Erasmus' og Holberg's stilling til striden om Verdensbilledet

Skønt Holberg i sine udtalelser om universitetet (SS V, 299) kritiserede at studenterne ikke beskæftigede sig nok med moral og naturfilosofi, latterliggør han Erasmus, der netop har fattet interesse for naturvidenskab. Det er noget inkonsekvent. Man plejer at klare sagen ved at sige at Erasmus' interesse er rent udvendig, formel. Men han forekommer dog varmt angasjeret i disse ting og bestræber sig virkelig for som en anden Fontenelle at oplyse sine bysbørn om Jordens form &c., sådan at det er deres egen skyld at de ikke forstår det. Først senere i stykket lader Holberg ham bare fastholde sin påstand, som han dog stadig er parat til at forklare.

Det synes at forholde sig således at Holberg, da han skrev sin komedie modsat sidenhen, var ganske uinteressert i astronomiske forhold, som udfra et snævert utilistisk synspunkt forekom ham nytteløst legeværk.

Vi kan imidlertid bortset fra engle-problemet sletikke finde de »vig-

tige og lærde sager« Erasmus i II, 2 nævner latterlige at beskæftige sig med, sådan som det øjensynlig er Holberg's mening, da tonen han nævner dem i svarer til at han også lader den naragtige Gert Westphaler sige: »Jeg taler kun om lærde og curieuse sager« (I, 25). Problemerne var tværtimod vigtige nok.

Det første af de for Erasmus kære debatemner: »om Jorden er rund eller oval« har siden forekommet noget kuriøst, da Holberg's kommentatorer sletikke forstod at det drejede sig om et dengang vigtigt problem. I min kommentar til Voltaire's *Mikromegas* (Udv. Skrft. af Volt. & c s. 123 f) gjorde jeg imidlertid i 1956 opmærksom på, at ytringen gjaldt det dengang endnu ikke avgjorte problem om, hvordan vor Jordklode avveg fra en nøjagtig kugleform. Det forholdt sig således at geodæterne Picard og Cassini ved gradmålinger i 1680–1718 var nået til det forkerte resultat, at Jordkloden havde et større tværmål ved polerne end ved ækvator. Måske er det hertil Holberg hentyder, når han i Julestue's 11.sc. lader Magdelone være forarget over at man er så lidet troende i København, at man endda mener »at Jorden er rund som et æg, hvilket er den arrigste løgn som kand være til«. Vor Jordklodes nøjagtige form henstod altså endnu uavgjort¹⁹ da Holberg skrev sin komedie, og det var derfor aldeles ikke latterligt af Erasmus at være optaget af problemet, der først avgjordes 1735.

Det er hellerikke spor latterligt at Erasmus er optaget af drøftelser »om Maane, Sol og stierne, deres størrelse og distance fra Jorden, og andet deslige«. Det var da aldeles ikke ligegyldige problemer. Ole Rømer, der hade bistået Picard og Cassini i observationer af Sol- og Måneformørkelser, hade dog ved kendskab hertil i 1676 kunnet fastslå lysets tøven, straks bifaldet af Huyghens og Newton, samt af Leibniz, der altid var særlig glad for at konstatere fejl hos Descartes, der hade hævdet at lyset udbredte sig instantant, mens det nu viste sig at sollyset brugte ca. 8 minutter om at nå Jorden. Endnu i sin sokratiske Forberedelse (1738) misbilliger Holberg den filosof »der sidder hjemme og udregner Soelens distantz fra Jorden og Maanens gang i sønder & c.« Men i epistel 42, hvor han desværre finder Descartes' Fysikteori bedre end Newton's, kommer han i 1748 selv ind på »planeternes distance fra Solen« og i ep. 165 og 314 diskuterer han vidtløftigt solvarmen. Et eksempel på at Holberg som ældre selv beskæftigede sig med det han fandt det latterligt at Erasmus var optaget af.

Erasmus er jo en opvakt student, når han beskæftiger sig med disse problemer, men det latterliggøres uberettiget af Holberg, der dengang

ikke var interesseret i astronomi, som dog vanligt under disciplinen Fysik hørte med til Filosofikum, som det kan ses af Bayle's fil. kompendium. Og da formålet med at studere ikke kun er at samle viden for sig selv, men at bringe denne viden videre til andre, optræder Erasmus med fuld ret som en oplysningens repræsentant i det da tilbagestående danske samfund. Og som nævnt påtvinger han ikke folk sin viden, men direkte udspurgt oplyser han dem på letfattelig måde om Jorden og *himmellegerne*. Det er da ikke spor naragtigt, og det er Holberg der forvansker sagerne ved senere i stykket at dreje det om til at det kun skulle være for at fastholde hvad han engang har sagt at Erasmus fastholder at Jorden er rund.

Nu var det faktum at Jorden var rund dengang ikke noget problem. Allerede den pythagoræiske skole havde været klar over Jordens kugleform, da Jordens skygge på Månen viiste sig rund, hvordan end lyset ramte den. Og da det ikke explicit stred mod Biblens lære var det blevet godkendt. Noget andet var Jordens bevægelse omkring sig selv og omkring Solen; det havde nok allerede Aristarkos (265 før år 0) hævdet, men autoriteten Aristoteles havde i *De caelo* (14. kap. 295 ab) ment klart at kunne fastslå »at Jorden nødvendigvis må ligge i Verdensrummets midte og være ubevægelig«. Og da forestillingen om et heliocentrisk verdensbillede desuden stred direkte mod Biblen, den anden autoritet, samt mod det antropocentriske hovmod (jf. ep. 122), havde Kirken besluttet fortsat at lade folk leve i det geocentriske system.

At Holberg tilsyneladende bare lader Erasmus' hovedpåstand bestå i at hævde Jordens kugleform, skyldes sikkert ikke blot at Holberg endnu ikke selv havde decideret i sagen om hvilket verdensbillede der var det rigtige og problemet dengang ikke var ham noget eksistentielt anliggende, men også det at han ikke har turdet lade Erasmus' hovedpåstand dreje sig om hvorvidt Jorden kredse om Solen foruden om sin egen akse. Det var da endnu et så kontroversielt spørgsmål at bare en diskussion af det kunne have fået theologerne til at indgive klage mod ham, sådan som de også påtænkte det sidenhen ved udgivelsen af hans frisindede *Moralske Tanker*.

Forholdet dengang var jo det at skønt Kopernikus' storværk var udgivet i 1543, var aksepten af det blevet hindret af Kirken, der tog alvorlig anstød af dette verdensbillede, der lod Jorden sammen med de andre planeter kredse omkring Solen. Luther håned i sine *Tischreden* direkte Kopernikus: »Der Narr will de ganze Astronomie umkehren«, og idet han henholdt sig til Biblens troværdige beretning om at *Josua*

iussit solem stare fastholdt han det geocentriske system. Tyge Brahe udformede siden sit kompromisystem, ikke kun fordi han ikke kunne konstatere nogen parallaxe, dvs. vinkelforskydning i stjernernes positioner ved Jordens bevægelse, men også fordi han ved at fastholde en ubevægelig Jord som Universets centrum kom i passende overensstemmelse med Biblen og Kirken, hvad Holberg sidenhen, da det tychoniske system var forkastet også herhjemme, godt havde mod til at udtale. I ep. 330 fra 1750, hvor han først refererer fra Bayle's artikel om Alfons den Vise's kritik af Ptolemæos' geocentriske system, tilføjer han en direkte kritik af Tyge Brahe's system:

Det synes ubegribeligt at en saa stor mand som Tycho Brahe haver betænket sig paa at antage Copernici Systema, som var saa let at fatte. Det er troeligt at samme store mand, for ikke at støde for hovedet den nordiske gejstlighed, der holdt det for kietterie at statuere Jordens Gang, haver ophittet sit konstige systema og søgt at gaae en middel-vey imellem Ptolemæum og Copernicum: thi arbejdet giver saadan frygt tilkiende, saa at det maa hede, at han saae hvad han ikke turde see. (Ep. IV, 81 f)

Den katolske kirke, der i 1600 lod Bruno brænde, satte 1616 Kopernicus' system, der netop i 1609 var blevet verificeret ved Kepler's love og Galilei's observationer, på index. Da Galilei trods forbuddet alligevel fik udgivet sin Dialog om Verdenssystemerne, tvang inkvisitionen ham i 1633 til at tilbagekalde sin påstand om at Jorden bevægede sig. Denne da ikke fjerne tragedie gør det svært at se komikken i at Erasmus ved prygl 1723 tvinges til en lignende ydmyg retraktation. Holberg kunne dog på den anden side, i ep. 191, udtrykke sin forargelse over katolicismens *infallibilitet*, hvoraf fulgte »at om en gammel canon eller kirke-lov eengang havde sagt, at Solen var en kobber-plade, at Maanen var en grøn ost, at Jorden var flak som en pandekage, at brød er kiød, og andet deslige, man da var forbunden det menneskelige kiøn til haanhed at forfægte slige lærdomme« (Ep. III, 28).

Anatemaet mod Kopernikus fra både katolsk og lutheransk side bevirkede at man i tiden mellem Galilei og Newton i lærebøger gerne fremstillede de tre verdenssystemer, Ptolemæos' geocentriske, Kopernikus' heliocentriske og Tycho's kompromi, som tre ligeberettigede hypoteser, uden at decidere for noget af dem. Således er det t.ex. tilfældet i Bayle's filosofi-kompendium fra 1677–80. I 1686 udsendte

Fontenelle imidlertid sine fornøjeligt skrevne *Entretiens sur la pluralité des mondes*, hvor det lykkedes ham at popularisere Kopernikus' system, som derved slog igennem i læseverdenen. Fontenelle's astronomiske Samtaler, der kom i mange udgaver, synes ikke at have interesseret Holberg, skønt han og Erasmus af dem kunne have lært meget om den populariseringskunst som Oplysningstiden fik fremdyrket. Fontenelle gik iøvrigt til forklaring af himmellegemernes bevægelser ind for Descartes' såk. »hvirvel«-hypotese, ikke mærkeligt, da hans bog fremkom året før Newton's *Principia*; men både han og Holberg (jf. ep. 42) vedblev at tro på Descartes' forkerte forklaring og avviste ligesom Leibniz Newton's gravitationslære, som først vandt frem på Kontinentet ved Voltaire's populære fremstilling af Newton's filosofi i 1738.

Fontenelle's bog viiste at det kopernikanske system nu var slået igennem, men skønt det yderligere var blevet bekræftet ved Newton's beregninger synes man herhjemme ved Kirkens indflydelse og af national stolthed at have holdt fast ved det tychoniske. Ole Rømer hade i Paris 1677 ladet forfærdige en kopernikansk planetmaskine samt et lunarium; i Danmarks og Norges Beskrivelse (1727) nævner Holberg »Sal.Etats-Raad Rømers tvende machiner hvorved han forestiller planeternes løb, item Solens og Maanens formørkelse« (SS V, 290), men omtaler hverken her eller i Rigshistorien at det var til demonstration af det kopernikanske system at den snilde konstruktion var udtænkt, den hvorved man ved at dreje på et håndsving fik planeterne til at kredse med indbyrdes rigtige hastigheder, mens Maanen omløb Jorden 12–13 gange for hver gang denne fuldførte ét omløb omkring Solen. Ebbe Spang-Hanssen har gjort opmærksom på at Planetariet ved dets opstilling på Rundetårn 1697 blev ombygget til at vise det tychoniske system, mens Caspar Bartholin's lærebog samme år omtalte begge systemer.²⁰ Først 1717 lykkedes det Rømer's efterfølger, Peder Horrebow, at få planetariet ombygget til også at vise begge systemer.

Således stod de himmelske sager herhjemme lige før Erasmus Montanus blev til. På den baggrund, der her er opridset, var det helt forkert af Holberg at latterliggøre Erasmus, der modigt hævdede det rigtige verdensbillede. Først 1727 førte astronomen Peder Horrebow sin ihærdige kamp for anerkendelse herhjemme af det kopernikanske system til sejr trods kirkens modvilje, så han gav det skrift hvori han forment at have fundet den eftersøgte parallaxe titlen *Copernicus triumphans!* Mellem komediens tilblivelse i 1722/23 og dens trykning i 1731 var altså det kopernikanske system blevet anerkendt herhjemme.

Men da vore førende astronomer, Ole Rømer og Peder Horrebow, hvis udgave af Rømer's Observationer Holberg specielt fremhæver i sin Rektortale 1736, længe havde hævdet det kopernikanske system, kunne Erasmus med megen ret sige: »Ingen fornuftig mand tviler meer derom«. Jeg er ikke enig med Ebbe Spang-Hanssen, der i sit noget uigennemtænkte lille skrift om *Erasmus og naturvidenskaberne* (1965) er overlegen overfor Horrebow's ihærdige kamp for Kopernikus' sag samt hævder at Holberg med rette kunne fordømme Erasmus for »med en stærkt stødende selvbevidsthed at fremsætte teorier, der endnu manglede et godt stykke i at være antaget af selv oplyste folk« (s. 23). Erasmus fortjente da snarere ros for sammen med de virkelig kyndige at have holdt på den rigtige hypotese, hvad der ikke blot var vigtigt, men også modigt på en tid hvor Kirken opfattede det som kætteri. Som sædvanlig nåede Holberg også selv sidenhen til en helt anden mening end den han gav udtryk for ved i komedien at latterliggøre Erasmus; i ep. 69 fra 1748 fremhæver han at de om gængse sandheder tvivlende *novatores* virker til fremskridt: »Hvis disse i dine tanker skadelige mennesker ikke havde været til, vilde vi endnu have troet at Jorden var flak som en pandekage, og henget udi utallige andre vildfarelser og overtroe« (Ep. I, 294).

Men at Holberg selv besynderlig længe ikke havde decideret for hvilket verdensbillede der var det rigtige, skønt der altid i Sol og Måne havde været tegn på at det nu var det heliocentriske, kan ses deraf at han endnu så sent som i Forberedelse til Sokrates \neq Epaminondas som eksempel på usikker viden netop bl.a. nævner verdensbilledet: »Udi astronomien har man stedse haft at bestille med at kuldkaste andres systemata, uden at give noget vissere igien« (SS XI, 460). Holberg troede altså endnu i 1739 ikke at Kopernikus' var det rigtige.

– En snes år efter studenten Rasmus Berg's første fremtræden lod Holberg ham forresten yderligere udvide sine kætterier. Efter at have bestået sin attestats og ændret sit navn endnu en gang, nu til Niels Klim, hævdede han ikke længere den banalitet at Jorden er rund, men at den er hul. Hr. Abelin tilråder ham dog at beholde denne sin aposterioriske viden for sig selv: »Veed du ikke, hvor nidkiære vore præster ere; de pleye jo bandsætte dem som siger at Jorden bevæger sig, og Solen staaer stille« (Hagerups fordanskning 1742 s. 341 f). Nu da Kopernikus' system var trængt igennem, var Holberg ikke bange for at falde ud mod Kirken, der havde fordømt tilhængere af det heliocentriske system, det som han i komedien lod Erasmus blive latterliggjort for at gå ind for.

Men først syv år efter Niels Klim giver Holberg omsider klart udtryk for at Kopernikus' system nu med sikkerhed kunne anses for det rigtige. Og netop da var omsider komedien, hvis student vel nu var bleven en moden mand på 45 år, nået frem til opførelse herhjemme; i sept. 1747 spillede den på Interimstheatret i Læderstræde og i jan. 48 på Tjærhuset. Og vi må tænke os den aldrende Holberg, han der netop var begyndt i essays på dialektisk vis at diskutere alle materier, incl. de metafysiske og astronomiske, sidde og med blandede følelser opleve sin egen ungdoms tragikomedie. Det har nok givet ham noget at tænke over, og ved passende lejlighed sætter han sig snart efter hen og skriver *epistel* 82, som ganske dementerer hans latterliggørelse af den Erasmus Montanus der foruden Jordens kugleform med rette hade hævdet det kopernikanske system. Enten nu Holberg selv ved fremførelsen her i 1747/48 har indset at hans harcelering over Erasmus' rigtige anskuelse tiltrængte et dementi, eller andre, f.ex. Horrebøw, har gjort ham opmærksom på at han ikke kunne være bekendt at lade sin hovedperson blive latterliggjort for at hævde at Jorden var rund og at den også løb rundt, fremkom han på fremtrædende plads, nemlig forrest i tome II af *Epistlerne* (1748), året efter opførelsen med et tiltrængt korrektiv til komedien. Påskud til at komme ind herpå skaffer han sig ved at foregive at en bekendt af ham og hans fingerede adressat »endnu henger ved den gamle meening om Solen og Firmamentets gang og Jordens stillestaaelse«, hvad han derpå udtaler sin store forundring over:

Thi Jordens gang og Solens stillestaaelse er med saadanne beviisligheder af naturkyndige lagt for dagen, at den groveste almue ikke meer tager i betænkning at forlade den gamle meening, og Erasmi Montani lærdom udi ingen landsbye meere fordømmes som kietteric. (Ep. II, 1)

Han prøver derpå lidt spidsfindigt at tolke Biblens udsagn om at Jorden er grundfæstet som dog stemmende med at dens poler er fikserede. Han finder den fælles bekendts holden fast ved det gamle verdensbilledet undskyldeligt: »efterdi han drister sig ikke til at antage en meening som synes at stride mod Skriftens klare ord«, men klandrer sin opdigtede adressat, »som henger ved den gamle lærdom, alleene efterdi forfædrene bestandigen saadant have troet, og efterdi menneskets hovmod derved flatteres«. Og dermed er han inde på det tema om det antropocentriske hovmod som han allerede anslog i sin 1. satire, De-

mocritus og Heraclitus, men nærmere uddybede i ep. 122, og som Voltaire kort efter lod sin Mikromegas udmunde i:

Hvad kand være større beviis paa daarlig hofmod end at nogle usle madiker, som ere beboere af en liden plet, bilde sig ind at den tilsyne u-endelige skabning og de utallige stjerner, hvoraf enhver holdes for at være ti hundrede tusinde gange større end Jorden, skulle alleene være dannede for deres skyld, og at heele Firmament udi 24 timer skulde velte sig om et saadant lidet støvkorn.

Epistel 82 virker som om Holberg har fundet det fornødent at gøre offentligheden bekendt med at han nu gik klart ind for det heliocentriske system, samme år forresten som Horrebøw udsendte en kopernikansk revision af Bartholin's naturfilosofi og Fr. Chr. Eilschow sin fordanskning af Bernhard Fontenelle's *Samtaler om Meer end een Verden imellem et Fruentimmer og en lærd Mand*. Man kan også opfatte udtalelsen om Erasmus Montanus som vidnesbyrd om at Holberg nu selv følte sin komedie som forældet, for ikke at sige *forfejlet*.

Nu da der ikke længere var nogen fare ved det, kunne han godt falde ud imod den bibeltro der fik folk til at antage Tyge Brahe's system fremfor Kopernikus' (ep. IV, 183) og gå ind for dem der fremkom med nye meninger (ep. 69) trods (romer)kirkens modstand (ep. 191) ligesom han i ep. 366 fra 1750 omtaler Kopernikus som »stifter af den nu allevegne antagne meening om Jordens løb og Solens hvile« (Ep. IV, 183). Men det var nu det hans komedie skulle være gået ind for, i stedet for at gøre den fritænkeriske oplysningsrepræsentant til en naragtig person, skønt Erasmus også på den måde var en idealist at han er varmt optaget af naturvidenskabelige problemer og hans læsning derved ikke kun var at opfatte som et brødstudium, hvad der ifølge Holberg's Forberedelse til den sidste af Heltehistorierne ellers var vanligt for de studerende: herhjemme, »hvor cursus vitæ eller levnets lob bestaaer alleene udi at studere i ungdommen, for at komme til et stykke brød eller embede, hvorudi man kand leve med magelighed udi alderdommen« (XI, 464).

Resumé og slutning

Som det af det foregående vil ses, er Erasmus Montanus ikke alene utilfredsstillende ved at være en uholdbar mellemting mellem et komedie- og et tragedieemne, men på adskillige andre måder har Holberg selv forfejlet sit stykke. Var hensigten at fremstille en naragtig student, og det var det jo, burde Erasmus' hovedpåstand have været et falsk postulat. Istedet vælger han Jordens rundhed, unægtelig så rigtig en påstand at det var en truisme uden interesse, idet han kun tør lade sin Erasmus flygtigt komme ind på det kopernikanske system, som var det der kunne have givet debatten virkelig interesse, og hvorved der lægges op til et seriøst drama om den uforstand og forfølgelse en frittænkende oplysningsrepræsentant kom ud for ved at hævde ting der stod i strid med Kirkens meninger og folkets barnetro. Det var et oplagt vigtigt emne, som Holberg i sin komedie strejfer men forskertser realiseringen af. Han latterliggør i stedet Erasmus for at hævde Jordens bevægelse og tvinger ham til at opgi påstanden om dens kugleform. At han desuden fra 4. akt af ændrer motiveringen for Erasmus' påstand fra det at den var sand, til at han nu bare fastholder den fordi han éngang har hævdet den, konfunderer stykket. At lade Erasmus blive pryglet til at fragå en almen anerkendt sandhed, er for grove løjer. Den løjtnant der indføres som forfatterens talerør, repræsenterer ikke humaniteten, men er en mærkelig blanding af grovhed og postuleret dannelse. Det er fritænkere Erasmus der repræsenterer oplysning i den kulturelt tilbagestående danske provins. Ved at latterliggøre ham kan Holberg ikke siges her at ligge på den oplysningens linje som han på andre felter står for, både i sin populære historieskrivning og især ved sin religiøse skepsis i *Moralske Tanker* og *Epistlerne*. De ovenfor indflettede citater fra epistlerne viser at Holberg siden selv fik et andet syn på at beskæftige sig med de problemer Erasmus var optaget af. Alene kritikken af universitetsundervisningen fastholdes, den som, uden at Holberg tør nævne det direkte, er årsagen til Erasmus' virkelige naragtigheder, hvad der gør det mindre retfærdigt at drive løjer med ham end med de andre karaktertyper Holberg skildrer og som selv er skyld i deres griller.

Er der da sletikke noget positivt at sige om *Erasmus Montanus*? Jo, med undtagelse af løjtnanten er alle personer skildret så levende, så illuderende, at vi synes vi kender denne 250 år gamle virkeligheds mennesker og forhold som hade vi levet iblandt dem. Men dette gælder om personskildringen i de fleste af Holberg's komedier, selv om ho-

vedpersonerne med satirens ret kan være skildrede for utrerede. Også håndværkertyperne i *Den politiske Kandestøber* lever, selv om dette stykke på grund af sin antidemokratiske tendens nu virker ligeså uheldig forfæjlet som Erasmus Montanus på sin måde gør det. Ikke desto mindre er disse to stykker, sammen med Jeppe paa Bjerget, hvis morale heller ikke er prisværdig, stadig de hyppigst opførte og de i gymnasieskolen mest læste. Mens Kandestøberen latterliggør den demokratiske tanke at en håndværksmester skulle have ret til at kritisere regeringen eller selv deltage i styret, indskærper Erasmus nærmest at en akademiker skal gå på akkord med sandheden, ingen af delene noget vi kan gå ind for.

I betragtning af at Holberg har efterladt os så mange andre fortrinlige komedier, skal den praktiske konklusion af denne kritiske analyse af *Erasmus Montanus* være en opfordring til nu at lade denne komedie hvile, og jeg tilføjer det samme, af andre grunde, om Kandestøberen. Med mindre vi får virkelig kritiske udgaver af disse stykker, hvor der tages afstand fra deres morale og svagheder, bør man ikke længere lade dem være de i skolen mest læste komedier. Og da hovedrollen i Erasmus ikke er til at spille på en for os antagelig måde og tendensen i Kandestøberen også er et moderne publikum uakseptabel, bør man også på teatret vende sig til andre af Holberg's komedier.

Forhåbentlig vil nærværende analyse ved at påpege inkonsekvenser og fejl i Holberg's tragiske komedie og placere den som indlæg i samtidens debat af verdensbilledet tjene til en afklaring af det problematiske ved stykket, revidere synet på Erasmus-figuren og føre til en mer kritisk holdning til stykket.

Noter

1. se herom Leif Nedergaard: *Diderot. Filosofens Liv og Virke* (1953) ss. 76–94.
2. Hans Brix: *Ludvig Holbergs Komedier* (1942) s. 142.
3. Vilh. Andersen i *Litteraturhistorien* II, 80–86.
4. jf. lign. betragtning af Ewald, cit. i mit essay om *Panthakak* (Nord. tids. 1972) s. 224.
5. Når Per Degn, næsten suggereret til at tro sig omskabt, forsikrer han »kan skaffe attester« på at han ikke er en hane men barn af kristne forældre, har det nok givet Ibsen impuls til Peer Gynt's tilbud til knappestøberen om at skaffe »attest« på at han har været sig selv.
6. Molière's komedier citeres her efter *Molière's Lystspil* oversatte af B. Arnesen Kall. 1–3 (1869–70).
7. jf. Bayle's bemærkning i art. Egaléc: »on dit que Venus pour se venger de Diomede,

qui l'avoit blessée au bras devant Troie, inspire à son epouse une ardente lubricité« (*Dictionaire* 1720-ed. p. 1052).

8. Selv ved fremførelse i fjernsyn, der har mulighed for simultan oversættelse på skærmen, har man undladt dette: jf. mit indlæg i Pol. 26/5-74.
9. Når Erasmus erklærer at høre til de filosoffer der forsvare en påstand »til yderste draabe af vor bleckhorn«, er det som bekendt en variation af aristotelikeren Panrace's ytring i 6. sc. af Molière's Det tvungne Ægteskab: »Jeg skal forfægte min mening til sidste dråbe af mit blæk«; jf. den ytring Voltaire i 1759 tillægger sin Pangloss, hvis navn viser han har ord for at forsvare alt: – »Jeg er stadig af min første mening« svarede Pangloss: »thi jeg er trods alt filosof; det anstår mig ikke at tage mine ord tilbage« (*Candide* 1959 s. 120, 1978-ed. s. 119).
10. –»I forstaaer mig ikke« erklærer Erasmus (III, 1), ganske ligesom Den grimme Ælling hos konen i bondehuset også tilsidst udbrøder: »I forstaae mig ikke«. Og et ekko af jeronimus' ytring: »spør kun fogden«&c. fornemmes også i *Den grimme Ælling*: »Spørg katten ad, om han...?«&c.
11. Det var netop et hovedpunkt i Bayle's debyværk, *Komet-Breve*, samt den senere *Continuation*, at benægte værdien af argumentet *e consensu gentium*, der gerne misbruges til gunst for tro og overtro. Selv om det først var som ældre at Holberg fordybede sig i Bayle's *Dictionaire* og fra dens problemdebat tog så mange emner til sine epistler, kan han godt tidligere have været bekendt med tankegangen i Bayle's *Pensées diverses sur la comète* (1682), der angreb troen under dække af at ville gøre det af med folkets overtro på kometer som uheldsvarsler (jf. Barselstuen II, 8), jf. Tullin's bemærkning: »I det aar 1680 gik det afmode hos fornuftige folk at ængste sig en feber paa halsen over cometer« (SS II, 112); i § 50–53 viiste også Bayle urimeligheden af den overtro på formørkelsers betydning som Jesper og Jeronimus i III, 5 hylder. Fremhævelsen af at nogle få filosofers mening i videnskabelige spørgsmål er af mere vægt end en talmæssig folkelig anskuelse (§ 48) videreførte Bayle i sin *Continuation des Pensées diverses* (1704): en guds existens kan ikke baseres på et religiøst indoktrineret folks samstemmen, påpeger Bayle, og i sin argumentation mod i fil. sager at nære tillid til folkemeningen, skriver han: »Den ville benægte antipoderne og Jordens bevægelse«, svarende til Jesper i III, 2 og Jeronimus om antipoderne i III, 5; (jf. min disputats *Bayle's og Leibniz' Drøftelse af Theodicé-Problemet* (1965) I, 35–38 & 289–307).
12. Ebbe Spang-Hanssen i *Erasmus og naturvidenskaberne* (1965) s. 36 ff & 62; jf. min *Bayle's og Leibniz' Drøftelse &c* (1965) I, 290 f. note 6.
13. Det er måske for at denne hverveskildring ikke kun skal opfattes som en kritik af danske forhold at Holberg i en note i Paars henviser til Farquhar's *The recruiting officer* fra 1706; det er på ganske samme måde Voltaire lader sin *Candide* blive hvervet i kap. 2 af *Candide*, der udkom samme år som Johs. Ewald's (halv)broder, student ligesom Erasmus, frivilligt lod sig hverve og efter forsøg på at desertere stod i fare for at bøde for det med spidsrodløben ligesom *Candide* (jf. min note herom s. 190 i 1978-udgaven af *Candide*).
14. jf. Verdensforagteren i *Philosophus udi egen Indbildning*: »Du maa see til at Philosophien ved dig ikke kommer i foragt: videas ne Philosophia quid damni patiatur« (III, 7).
15. Bayle opdeler sit filosofikum-kompendium i en såk. praktisk del: logik og moral, og en spekulativ: fysik og metafysik. Fysikken, der fylder 200 af kompendiets 322

foliospalter, inddrager dog også nyere empirisk viden, ligesom Bayle indblandet et kartesiansk krav om evidens i filosofien; se iøvrigt Leif Nedergaard-Hansen: *Bayle's og Leibniz' Drøftelse af Theodicé-Problemet* (1965) I, 27–31.

16. Hans medstuderendes disputeren har øjensynlig tidligt irriteret Holberg stærkt: i ep. 370 erindrer han sig »en vis disputator, som jeg i min ungdom haver kiendt, hvilken, uden at agte hvad opponentes frembragte, blev ved at disputere . . .« Han vedblev at falde ud mod disputationer, der i *Niels Klim* af potuanerne anses som teatraliske lege (3. kap.) eller gøglespil (8. kap.), hvorimod Klim, efter at være udstyret med en forløren hale som Peer Gynt hos Dovregubben, oplever deres popularitet i Martinia (10. kap.), hvor en gedebuk er »højt priset af scholasticis for sin haardnakkenhed i at forsvare theses« (13. kap.), da man også dér »holder det for et tegn paa en dygtig mand at forsvare sin meening til det yderste« (Hagerup s. 240 f). I Epistlerne henhføres de til lærd pedanteri (Ep. I, 53; II, 256).
17. Disputereøvelserne praktiseredes endnu ti år efter Holberg's død, som det kan ses af den skildring Erik Pontoppidan i sit Danske Atlas giver af Universitetets bygninger.
18. At man udfra nogle i sig selv rigtige præmisser kan nå forbavsende konklusioner ved (mis)brug af den klassiske logik har i vore dage Ionesco moret sig med at vise, idet han i *Næsehornet* (1959) lader en logiker lege med syllogismer af en næsten Erasmus art. Det klassiske eksempel: Alle mennesker er dødelige, Sokrates er et menneske, ergo er Sokrates dødelig (hvad der aldrig har været nogen stor nyhed) omformer han på en måde som Holberg også kunne have ladet Erasmus benytte: »Alle katte er dødelige, Sokrates er dødelig, ergo er Sokrates en kat«. Paars ville hertil nok bemærke: »Exempli gratia er snack og falsk til prikke,/skiønt hvori det bestaar jeg strax begriber icke«.
19. Netop ved den tid da sagen om Jordens form var højaktuel jævnførte Holberg i sit epigram VI, 43 de stridige meninger herom med kvindemodens ændringer, fordansket af ham selv i ep. 174 således: »Mathematici have ofte forandret deres meening om Jordens skikkelse: nu haver den været flak, nu rund, nu aflang som et æg, nu haver den hævet sig under polerne, nu under eqvinoctial-linien« (Ep. II, 314). Se Udv. Skrifter af Voltaire, Rousseau & Diderot v. Leif Nedergaard s. 123 f.
20. jf. Ebbe Spang-Hanssen: *Erasmus og naturvidenskaberne* (1965) s. 13 ff og Axel V. Nielsen: *Ole Rømer* (1944) s. 75–79 m. fig. 26–28.